

ДОДАТОК 1

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І РОЗСЕЛЯННЯ В УКРАЇНІ
ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр.³⁸ (ХРОНОЛОГІЯ)

Дата	Подія	Зміст і наслідки
1927–1929 рр.	В Україні провадилася політика «обмеження і витіснення капіталістичних елементів»	Кількість куркульських господарств зменшилася з 204,5 тис. (4%) до 73 тис. господарств (1,4%)
1928–1929 рр.	Посилився адміністративний тиск на селянство з метою примусити його вступати до колгоспів	Кількість колективізованих господарств в Україні зросла з 173 тис. до 447 тис., а загальна земельна площа колгоспів з 1 млн до 3 млн га
10–17 листопада 1929 р.	Постанова пленуму ЦК ВКП(б) «Про сільське господарство України і про роботу на селі»	Офіційно проголошено лозунг «всеосяжної колективізації». З питання про темпи і кінцеві строки суцільної колективізації на пленумі не виявилось єдності думок. Прийнято рішення про утворення комісії щодо розв'язання питань, пов'язаних із суцільною колективізацією
5 січня 1930 р.	ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву»	Україна належала до регіонів, де колективізацію планувалося закінчити восени 1931 або навесні 1932 р.
1 лютого 1930 р.	Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації й щодо боротьби проти куркульства»	Скасовувалися закони про дозвіл орендувати землю й використовувати найману працю в сільському господарстві, оголошувалося про конфіскацію у куркулів засобів виробництва. Куркулів поділяли на категорії і їхні списки мали складатися за постановою наймитсько-бідняцьких зборів або сільських сходів
4 лютого 1930 р.	С. Косіор виступив у Харкові з доповіддю «Про масову ліквідацію куркульства як класу і чергові завдання партії»	Йшлося про здійснення суцільної колективізації всіх степових округів під час весняно-посівної кампанії, а восени цього ж року – всіх інших округів України
Січень–березень 1930 р.	Перша хвиля розкуркулення в Україні	Під розкуркулення підпало 61 887 господарств (2,5% усієї кількості)
6 лютого 1930 р.	Опубліковано новий Примірний статут сільгоспартілі	Сільгоспартіль проголошувалася «перехідною до комуни формою колгоспу»
2 березня 1930 р.	Газета «Правда» опублікувала статтю Сталіна «Запаморочення від успіхів»	Зазначалося, що основною ланкою колгоспного руху є артіль, а не комуна. Проголошувалася недопустимість активізації колгоспного руху засобами адміністрування. Декларувалася свобода виходу селян з колгоспу. Ці положення були закріплені в постанові ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленням партійної лінії в колгоспному русі»
10 березня – 20 червня 1930 р.	Масовий вихід селян-середняків з колгоспів	Вийшло 1593,8 тис. селянських господарств. Дозволом на вихід скористалася майже половина колгоспників. Восени у колгоспах залишалося менше третини селян України
Вересень 1930 р.	Директивний лист ЦК ВКП(б) «Про колективізацію»	Ознаменував новий наступ на одноосібника. Україна дістала завдання подвоїти рівень усупільнення і протягом 1931 р. завершити суцільну колективізацію основних сільськогосподарських районів. Розпочалася нова хвиля розкуркулення
Грудень 1930 р.	Пленум ЦК КП(б)У	Проголосив «нешадний» наступ на куркуля. Протягом 1930 р. і першої половини 1931 р. з України було депортовано близько 100 тис. селянських родин. Усього за роки суцільної колективізації в Україні було експропрійовано 352 тис. селянських господарств

³⁸ Друкується за: Іваненко О. М., Поліщук Ю. М. Історія України в опорних таблицях: Навчальний посібник для загальноосвітніх навчальних закладів. – Вид. 2-ге. – К.: Генеза, 2002. – С. 218–222.

Дата	Подія	Зміст і наслідки
Жовтень 1931 р.	Суцільна колективізація України в цілому була здійснена	Було колективізовано майже 87% селянських господарств Степу, 70 – Лівобережного і 67% – Правобережного Лісостепу. Завдання, визначені об'єднаним пленумом ЦК і ЦКК ВКП(б), у грудні 1930 р. були перевиконані. Однак у багатьох районах не залишилося продовольчих, фуражних, насінневих запасів хліба. Населення почало голодувати
6 липня 1932 р.	РНК СРСР прийняв хлібозаготівельний план України з урожаю 1932 р.	Планувалося зібрати 356 млн пудів, на 40 млн менше заготівель 1931 р., але прогресуюча деградація сільського господарства виключала можливість його виконання
7 серпня 1932 р.	Постанова ЦВК, РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності»	«Розкрадання» майна колгоспів мало каратися розстрілом, а за «пом'якшуючих обставин» – позбавленням волі на строк не менше ніж 10 років з конфіскацією майна. В народі цю постанову охрестили «законом про п'ять колосків»
Жовтень 1932 – січень 1933 р.	«Робота» хлібозаготівельної комісії Молотова в Україні	Під тиском В. Молотова ЦК КП(б)У і РНК УСРР прийняли постанови, в яких висувалася вимога повністю виконати план хлібозаготівель до 1 січня 1933 р. (282 млн пудів хліба). Райвиконкомам надавалося право перерахувати в хлібозаготівлі всі колгоспні насінневі, продовольчі, фуражні фонди. Місцеву владу зобов'язували вилучити хліб, розкрадений під час жнив, молотьби, транспортування. Запроваджувалася практика стягування натуральних штрафів (продовольством) із селян. При Наркоматі юстиції УСРР і в областях були утворені судово-слідчі бригади. Україну переведено на блокадний стан
Кінець грудня 1932 р.	Перебування в Україні Л. Кагановича	По республіці прокотилася хвиля репресивних заходів щодо місцевих партійних працівників
29 грудня 1932 р.	За участю Л. Кагановича відбулося засідання Політбюро ЦК КП(б)У	Прийнято директивний лист до обкомів і райкомів партії, в якому щодо колгоспів, які не виконують план хлібозаготівель, пропонувалося негайно вивезти всі наявні запаси продовольства
19 січня 1933 р.	Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами»	Розпочалася зміна економічної політики. Колгоспам та одноосібникам дозволялося залишати всю продукцію, вироблену понад норми здачі державі, й лишки реалізувати по цінах вільного ринку. Фактично на зміну руйнівній розкладці прийшов продподаток
24 січня 1933 р.	Кадрові зміни в керівництві республіки за пропозицією Сталіна	На посаду другого секретаря ЦК КП(б)У, першого секретаря Харківського обкому партії призначили П. Постишева (зі збереженням за ним посади секретаря ЦК ВКП(б)), <...>
Січень 1933 р.	Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б)	Сталін стверджував, що матеріально становище робітників і селян поліпшується з року в рік. Визнавалися лише «харчові труднощі у ряді колгоспів». Сталін дав директиву ставитися до голоду як до «неіснуючого явища»
1 листопада 1932 р. – 1 лютого 1933 р.	Молотовська комісія додатково «заготовила» в Україні 104 620 тис. пудів	Усього з урожаю 1932 р. в Україні було заготовлено 260 733 тис. пудів
Березень 1933 р.	В Україні смертність від голоду набула масового характеру	Поширилися такі явища, як канібалізм. За підрахунками, що спираються на методи демографічної екстраполяції, число жертв голоду в Україні коливається в межах 6–9 млн чоловік
1933 р.	Організаційне зміцнення колгоспної системи	Створено політичні відділи МТС і радгоспів, які мали повну владу
1933, 1935, 1940 рр.	Хлібопоставки колгоспного селянства	Від України в державні засіки надійшло 317 млн пудів хліба

ДОДАТОК 2

МУЛЬТИМЕДІЙНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ГОЛОДОМОР

Фільм про Голодомор

«Живі», 2008, режисер Сергій Буковський. Власник прав: МБФ «Україна 3000».

Веб-сайти про Голодомор

1. До 75-х роковин Голодомору. Спеціальний розділ офіційного сайту Президента України
http://www.president.gov.ua/content/golodomor_75.html
2. До 75-х роковин Голодомору. Спеціальний розділ сайту Міністерства закордонних справ України
<http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/14504.htm>
3. До 75-х роковин Голодомору. Спеціальний розділ сайту Служби безпеки України
http://ssu.kmu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/category?cat_id=63245
4. Голодомори в Україні. Спеціальний розділ сайту Державного комітету архівів України
<http://www.archives.gov.ua/News/Holod.php>
5. Програма «Уроки історії: Голодомор 1932–33 рр.» МБФ «Україна 3000»
<http://ukraine3000.org.ua/yesterday/vchora/5216.html>
6. Голодомор 1932–33 рр. Харківська область.
<http://www.golodomor.kharkov.ua>
7. Громадський проект «Матеріали Комісії Конгресу США по українському голоду 1932–33 рр. у мережі»
<http://www.maidan.org.ua/holodomor>
8. Меморіальний сайт «Famine-Genocide»
<http://faminegenocide.com>
9. Бібліографія та анотований покажчик матеріалів про Голодомор (НТШ у Нью-Йорку)
<http://shevchenko.org/famine>
10. Штучний Голод-Геноцид 1932–33 рр. в Україні
<http://www.infoukes.com/history/famine>
11. Голод в Україні. Мультимедійна довідкова презентація
<http://www.historywiz.com/ukrainefamine.htm>
12. Матеріали міжнародної конференції «Великий Голод в Україні: Голодомор та його наслідки, від 1933 до сьогодні», Гарвардський університет, 17–18 листопада, 2008. –
http://www.huri.harvard.edu/na/2008_11_17-18_famine_conf.html

БІОГРАФІЇ ТИХ, ХТО ПЕРЕЖИВ АБО БУВ СВІДКОМ ГОЛОДОМОРУ

МИКОЛА ГЕОРГІЙОВИЧ ВЕРХОГЛЯДОВ

Інтерв'ю записане 1997 року у м. Києві

Народився 1 травня 1905 року (записаний 1908), останнім з 8 дітей у православної родини. Батько був будівельником. Зірвавшись з даху, загинув, коли Миколі було 3 роки. Мати почала працювати пралею. Після вбивства Столипіна у будинку переховувались знайомі євреї, боячись погромів. Багато розповідає про забави київських хлопчаків, зокрема, згадує випадок, коли йому довелось грати в крокет з дочками Миколи II, які приїхали в Київ до своєї бабусі, імператриці Марії Федорівни, на канікули. Навчався в школі, розповідає про дискусії між вчителями фізики та Закону Божого про природу виникнення пари. Потім вчився у церковно-приходському училищі. Свідок багаторазової зміни влади у Києві 1917–1920 і коронації

Гетьмана Скоропадського. Після приходу більшовиків до влади Миколу прийняли як «сина полку» до однієї з бойових частин ВЧК. Під час НЕПу цей полк був розформований і Комітет по боротьбі з безробіттям направив хлопця на будівництво мосту ім. Євгенії Бош у Києві³⁹. Потім він працював в пожежній охороні, навчався на курсах шляхових майстрів. У складі комсомольського призиву М. Верхоглядов потрапив до армії, присвоїли звання старшини. Був направлений до Артилерійського училища берегової оборони в Севастополі, звідки був направлений до штабу однієї з частин Керчі.

У 1932–1933 був на флоті, з жалем розповідає, як годували голодних і не знали, що їм не можна відразу давати багато жирної їжі, і вони помирали.

Розповідає про друзів родини – відомих льотчиків-винищувачів Поліну Осипенко та її чоловіка. У 1937 брата арештували, мати і дружину брата вислали за межі Києва. Ймовірно, що брат потрапив у хвилю компромату та репресій на друзів-льотчиків.

1935–1940 навчався у Харківському інституті соцбудівництва та права. Був направлений на фінську війну, але не брав участь у бойових діях.

У 1941 був секретарем трибуналу на обороні Києва, потрапив із пораненою рукою до госпіталю в Пирятин.

Допоміг полоненим пораненим солдатам-євреям уникнути вбивства у госпіталі, пройшовши замість них німецьку медкомісію. Дружина Верхоглодова Поліна переховувала знайомого єврея Давида після масового вбивства євреїв нацистами у Бабиному Яру. Як фотограф виготовила для нього фальшиве посвідчення, що Давид неєврей.

Після повернення з госпіталю отримав довідку про непридатність до фізичної праці. У 1942 переїхали на хутір на Полтавщину, щоб уникнути депортації дружини до Німеччини як остарбайтера. У 1943, з наступом Червоної Армії, пішов до військкомату, його направили на Букринський плацдарм, дійшов майже до Берліна. Після закінчення війни не міг знайти роботу юриста в Києві, оскільки був на окупованій території.

По смерті Сталіна в 1953 р. влаштувався юристом на заводі художнього скла, де працював до пенсії.

Одружений, має сина, двох онук і одну правнуку.

³⁹ Міст був зруйнований під час Другої світової війни.

ІВАН ДЕНИСОВИЧ ГОНЧАР

Інтерв'ю записане 1997 року у м. Вінниці

Народився 9 жовтня 1926 року у с. Йосипенки Немирівського району Вінницької області у родині хліборобів. Батьки вважалися грамотними, батько закінчив 1 клас, а мати – 2 класи церковно-приходської школи. Вдома говорили українською, мати була віруючою, православною. Іван до школи вільно читав російською і церковнослов'янською, закінчив 7-річну школу. В школі ходив на гуртки «Ворошилівських стрільців», зв'язківців, мав значок ГПО⁴⁰. Родина жила у хаті під соломою, мали корову і коня на двох з сусідом, малий плужок. Під час насадження колгоспів на початку 30-х років родину Гончарів оголосили куркулями та розкуркулили. Батько кілька місяців переховувався у родичів, маму відправили у тюрму в Брацлав. Трьох дітей переселили до дідуся, а в їхню хату поселили інших «розкуркулених». Після повернення батьки вступили до колгоспу, бо зрозуміли, що проти влади не підеш.

Під час Другої світової війни родина Гончарів переховувала знайому єврейку Рахіль Мільштейн з дочкою Валею. Родина Мільштейнів допомагала Гончарам у часи Голодомору. Дочка переховувалась лише деякий час, а мати була до звільнення Вінниччини у 1944. До 1997 ніхто не знав про те, що родина переховувала євреїв.

26 квітня 1944 Іван Гончар пішов на фронт, був учасником штурму Берліна, звільняв Прагу. Потім служив в армії до 1950, після демобілізації навчався. У 1951 влаштувався до школи працювати викладачем фізичного виховання. Працював директором, завідуючим районного відділу освіти, завідуючим педучилищем. Одружений, має двох дочок.

Родина нагороджена Дипломом Праведника Світу.

ПОЛІНА АНДРІЇВНА ГРИЦЕНКО

Інтерв'ю записане 1998 року у м. Вінниці

Народилася у с. Біла Липовецького району Вінницької області 1921 року у родині селян. Мама родом з Польщі. У родині відзначалися і польські (католицькі), й українські (православні) релігійні свята. Батьки заробляли ткацтвом на домашніх верстатах. 1928 р. родина переїхала до селища Червона зірка. У Поліни були ще сестра з братом. Родина була не дуже заможною: Поліна не змогла закінчити 4-класну школу через брак взуття. Родина мала для власних потреб 4 гектари землі до суцільної колективізації. Батько не хотів йти до колгоспу, але йому пригрозили висланням. Здав коней, воза. Під час реквізиції тато закопав хліб у яму, бригада шукачів хліба знайшла його. Забрали навіть пляшечки з пшоном, які були сховані в печі. Родина лишилася без нічого. Їли лободу, кропиву, висадки від буряків тощо. Поліна працювала на колгоспному полі з 14 років, пасла коней.

Коли почалася війна, Поліну та інших посилали копати окопи і траншеї, вона дуже боялася загинути під час цієї роботи. Під час нацистської окупації врятували знайому єврейську родину з 6 осіб. Вийшла заміж у 1947 році.

Все життя працювала в колгоспі. Мати двох дітей.

У 90-х роках нагороджена Почесним званням Праведника Народів Світу.

⁴⁰ ГПО – готовий до праці та оборони.

МИХАЙЛО МАТВІЙОВИЧ ЛЕЩЕНКО

(Самуїл Мордкович Пріцкер)

Інтерв'ю записане 1997 року у м. Нью-Йорк, США

Народився 22 лютого 1916 р. у передмісті Києва Деміївці, у родині міщан. Був довгоочікуваною першою дитиною після 19 років шлюбу. Вдома говорили на їдиш, мати українською. Батько та матір сповідували юдаїзм, батько був дуже віруючою людиною, мати менш релігійна, але виконували всі приписи. Навіть у радянські часи батьки дотримувалися традицій юдаїзму, пекли вдома мацу перед Песахом⁴¹, тато відвідував таємні молитовні. У 1917–1920 рр. родина кілька разів переховувалася від єврейських погромів. Виховувався вдома батьками та «фребеличкою» (гувернанткою). Пішов до школи одразу в 3 клас, в 9 років, хотів до російської школи, але комісія примусово записала в єврейську. В 1933 році навчався у ФЗН (фабрично-заводське навчання) залізничному професійному училищі, де студентів годували. В 1939 році направили служити у будівельний батальон, брав участь у польській кампанії 1939–1941 років.

Початок війни Михайло зустрів у окупованій СРСР Польщі. Відступав разом зі своєю військовою частиною на схід. У Києві відвідав батьків, які дуже зраділи синові. У складі свого батальйону працював на будівництві військового аеродрому під Києвом. Коли наступного разу Михайло хотів навідати батьків, вдома їх не застав, вони евакуювалися і залишили листа, що перебувають в Харківській області в українській родині Лещенків. Пізніше Михайло був поранений і потрапив у німецький полон, концентраційні табори Дарницький та на вулиці Керосинній⁴². У таборі захворів на дизентерію, лікар порадив втекти, оскільки вже почалися вбивства євреїв у Києві. Переховувався в селі, де назвав себе Михайлом Лещенком, щоб приховати своє єврейство. З 1943 року на фронті, перемогу зустрів у Східній Пруссії. Після війни працював на заводі електровиміральної апаратури, потім в Інституті Патона.

Одружений, має сина, дочку, чотири онука. Родина емігрувала до США в кінці 1994 року.

АНДРІЙ АНДРІЙОВИЧ ПОБЕРЕЦЬКИЙ

Інтерв'ю записане 1998 року у с. Довгополівка Тиврівського району Вінницької області

Народився 17 лютого 1925 р. у с. Василівка Тиврівського району Вінницької області у родині каменяра. Мама і тато були малограмотними віруючими людьми. Жили бідно, був маленький город, 1 кінь. Один з дядьків був петлюрівцем, а другий – більшовиком, сварилися між собою.

У 1932 р., в голод, батько сховав мішок чечевиці (віки), але «бригада» забрала, а батька арештували. Відпустили лише завдяки особистим знайомствам, батько втік до Ленінграда, куди пізніше, влітку 1933 р., забрав родину. Там не було голоду, але існувала карткова система. Потім повернулися у рідне село. Андрій закінчив 5 класів і у 1938 р. пішов у колгосп на роботу. Розповідає, як у 1937–1938 НКВС арештовувало людей з їхнього села, та зокрема одного його дядька – майже всі вони були неписьменні люди, ніхто з них не повернувся. Режим Сталіна в селі підтримували комуністи, а прості люди були проти радянської влади, але відкрито говорити про це боялися.

⁴¹ Песах – одне з найбільших і найдавніших єврейських свят. Відзначається на честь виходу з єгипетського рабства.

⁴² Починаючи з 29 вересня нацисти розстріляли в Бабиному Яру приблизно три тисячі військовополонених і громадян єврейської національності, які перебували у спецвідділенні табору на вул. Керосинній.

Під час війни батьки досить довгий час переховували єврейську дівчинку Броню. Андрій деякий час був у партизанах, потім пішов на фронт.

У 1954 вивчився на механізатора і до пенсії працював на комбайні у рідному селі.

Одружений, має синів, онуків і правнуків.

Нагороджений почесним званням Праведника Народів Світу у 1996 році.

ЙОСИФ ШЛЬОМОВИЧ РАЙКІН

Інтерв'ю записане 1998 року у м. Нью-Йорк, США

Йосиф Райкін народився 7 грудня 1923 р. у Херсоні в родині чоботаря. Вдома говорили на їдиш, але вся родина добре знала українську мову. Тато воював у громадянській війні на боці Червоної армії, брав участь у штурмі Перекопа разом з Фрунзе, комісар 45 полку 15-ї Сиваської дивізії.

Бабусі і мати Йосифа сповідували юдаїзм, мати у радянський час продовжувала таємно відзначати єврейські свята. Навчався в школі, розповідає цікаву підліткову пригоду: він вкрав з друзями човен, щоб доплисти до Америки задля звільнення «нещасних негрів». Добре пам'ятає події 1932–1933 рр.

У 1936 органами ДПУ тато був звинувачений в троцькізмі і засуджений на 5 років. Родину репресували як членів сім'ї ворога народу. Тато не повернувся; лише після розсекречення архівів у Росії у 90-х виявилось, що його розстріляли 1938 р.

Після арешту батька мати пішла працювати на трикотажну фабрику, а Йосиф по закінченню училища, щоб допомогти матері, почав плавати на риболовецьких шхунах, не досягши й 14 років. Перед війною родина надала притулок двом молодим польським євреям, які втікли з Польщі через переслідування нацистів.

Коли почалася війна, пішов на фронт. Для мами і сестри дістав дозвіл на евакуацію. Брав участь у багатьох важливих боях, зокрема у Курській битві, форсуванні Дніпра, нагороджений орденом Червоної Зірки. Звільнював єврейські гетто і табори на території румунської окупації. У Райкіних загинуло 12 родичів під час Голокосту. Сім'я зазнала антисемітських нападів під час справи лікарів.

Після війни закінчив Харківський театральний інститут, працював режисером у Станіславі (Івано-Франківську), Львові, Одесі. Потім викладав у Харківському театральному інституті і працював на телебаченні.

1977 виїхав до США через антисемітські переслідування.

Має дочку й онуку.

ВАСИЛИНА СЕМЕНІВНА СІТКО

(дівоче прізвище Гринжевська)

Інтерв'ю записане 1998 року в с. Житні Гори Рокитнянського району Київської області

Народилася 10 березня 1926 року в селі Житні Гори на Київщині в родині селян. У матері й у батька була двохкласна освіта; батьки були віруючі православні.

До 1932 р. родина жила в достатку, батьки працювали на власному господарстві. У 1932 році родину розкуркулили, забрали майно, до смерті забили батька.

Вагітна мати захворіла малярією, дитина померла. Втратила багато членів родини під час Голодомору.

Василина закінчила 7 класів сільської школи, писала вірші. У 1941 р. родина Гринжевських надала допомогу єврею Леоніду Серебрякову⁴³, який втік з концентраційного табору. Надали нічліг, їжу, а вранці мати Харитина запропонувала підстригти кучері Леоніда, щоб він був менш схожим на єврея і його не впіймала поліція.

Після війни Серебряков описав цей випадок у газеті та своїй книзі⁴⁴, завдячуючи цьому знайшов родину рятувальників. Матері Василю у 90-х було присвоєне почесне звання Праведниці Народів Світу.

1942 р. Василю забрали на примусову працю до Німеччини. Там працювала на фабриці сортувальницею одягу, розповідає, що знаходили багато одягу і фотографій євреїв, яких знищили. Після повернення з Німеччини вийшла заміж. Мати двох дітей. 1956 р. залишилася вдовою. Все життя пропрацювала в колгоспі.

НИКИФІР ГРИГОРОВИЧ ЯХНЕНКО

Інтерв'ю записане 1997 року у с. Кірово Вінницької області

Народився 13 жовтня 1914 р. у селі Кірово (раніше – Рачки) Вінницької області у родині хліборобів. Жили злиденно. У господі мали 2,5 га землі для власних потреб, хлівець та корову до 1929 р. Батьки були православними християнами, але з початку 30-х років не могли ходити до церкви, яка була перетворена на клуб, а священика вислано на Соловки. Закінчив 4 класи у Кірові, далі вчитися не міг, бо у селі не було школи семирічки. Батько воював в українському війську Петлюри під час національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., за це його арештували у 1929 і розстріляли. 1932–1933 роки характеризує як тяжку історію варварства, втратив молодшого брата. Маму зміг врятувати від голодної смерті тільки завдяки пайкам, які привозив з міста, працюючи обліковцем у газеті «Вінницька правда». Мобілізований до армії 1934 р., працював секретарем полкової малотиражки «Красный артиллерист». У 1937 був арештований на 6 років за те, що критикував перетворення церкви на клуб. Під час слідства застосовували тортури. Вирок відбував у таборі Кемеровської області, реабілітований у 1940 Верховним судом. Після повернення з труднощами влаштувався на роботу у вінницький відділ зв'язку.

У 1941–1942 був у підпільній організації в Немирові, деякий час керував партизанським загоном.

Мама Никифора переховувала родину знайомого єврея – зубного лікаря Лібермана.

Написав статтю про голод 1932–1933 у газеті, яку видавала окупаційна влада. Після визволення Вінницької області працював в обласному відділенні зв'язку.

Знову був арештований за наклепом у 1947 р., адвокат відразу відмовився захищати. Вирок суду – 20 років каторги, пізніше термін скоротили до 15 років, звільнився в 1962 році і повернувся в своє село. Працював майстром-будівельником і народним цілителем.

Одружений, батько двох синів.

⁴³ Відеосвідчення Леоніда Серебрякова використане у фільмі «Назви своє ім'я» Сергія Буковського та у мультимедійному навчально-методичному посібнику «Назустріч пам'яті».

⁴⁴ Серебряков Л. У всякого своя доля. – Херсон: Друк ПП Косарев, 2008.

ДОДАТОК 4

Євген Захаров⁴⁵

ВИСНОВОК. ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ ТА НА КУБАНІ ЯК ЗЛОЧИНУ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ ТА ГЕНОЦИДУ⁴⁶

У цьому Висновку зроблена спроба довести, що Голодомор 1932–1933 років в Україні і на Кубані має ознаки злочину проти людяності відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі – РС МКС) від 17 липня 1998 року та геноциду згідно з Конвенцією «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» (далі – Конвенція) від 9 грудня 1948 року.

Відповідно до п. 1 статті 7 РС МКС «злочин проти людяності» «означає будь-яке із наступних діянь, які здійснюються в межах широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб, якщо такий напад здійснюється свідомо:

- a) вбивство;
- b) знищення;
- c) поневолення;
- d) депортація або насильницьке переміщення населення;
- e) вміщення до в'язниці або інше жорстоке позбавлення фізичної свободи у порушення основоположних норм міжнародного права;
- f) катування;
- g) зґвалтування, оборнення в сексуальне рабство, примус до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-які інші форми сексуального насильства відносної тяжкості;
- h) переслідування будь-якої ідентифікованої групи або спільноти за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, ґендерними, як це визначено в п. 3, або іншими мотивами, які повсюдно визнані неприпустимими згідно із міжнародним правом, у зв'язку з будь-якими діями, вказаними в даному пункті, або будь-якими злочинами, які підпадають під юрисдикцію Суду;
- i) насильницьке зникнення людей;
- j) злочин апартеїду;
- k) інші нелюдські дії аналогічного характеру, які полягають в умисному спричиненні сильних страждань або серйозних тілесних ушкоджень або завдання серйозної шкоди психічному або фізичному здоров'ю».

Згідно з п. 2 статті 7 РС МКС

«для цілей п. 1 статті 7:

- a) ...
- b) "знищення" включає навмисне створення умов життя, зокрема, позбавлення доступу до продуктів харчування і ліків, розрахованих на те, щоб знищити частину населення; ...»

Конвенція ООН «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» (далі – Конвенція) була ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 року в Парижі

⁴⁵ Євген Захаров – співголова Харківської правозахисної групи, заступник голови Харківської міської комісії з питань поновлення прав реабілітованих (з 1990 р.), член правління міжнародного товариства «Меморіал»; брав участь у дисидентському русі 70-х–80-х років.

⁴⁶ Стаття друкується із скороченнями через обмежений обсяг посібника. Повністю див.: Захаров Є. Висновок. Правова кваліфікація Голодомору 1932–1933 років в Україні та на Кубані як злочину проти людяності та геноциду. – <http://www.khpg.org/index.php?id=1221206914&w>

і набула чинності 12 січня 1951 року. Ратифікована Президією Верховної Ради СРСР 18 березня 1954 року.

Відповідно до статті 6 РС МКС та статті II Конвенції геноцид визначається як *«наступні дії, вчинені з наміром знищити, цілком або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку:*

- a) вбивство членів такої групи;*
- b) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;*
- c) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її;*
- d) заходи, розраховані на недопущення дітонародження в середовищі такої групи;*
- e) насильницька передача дітей із однієї групи в іншу».*

Згідно із статтею III Конвенції караними є наступні діяння:

- «a) геноцид;*
- b) змова з метою вчинення геноциду;*
- c) пряме або публічне підбурювання до вчинення геноциду;*
- d) замах на вчинення геноциду;*
- e) співучасть у геноциді».*

Резюме історичних фактів

Для коректної правової кваліфікації явища Голодомору 1932–1933 рр. необхідно розглянути історичні події в Україні і на Кубані і встановити, чи була політика радянського режиму умисною, чи мала вона етнічний чинник і чи була вона спрямованою на створення масового штучного голоду, наслідком якого була смерть мільйонів людей. Результати численних досліджень голоду 1932–1933 рр. українськими, російськими та іншими зарубіжними вченими [1] можна підсумувати таким чином.

Після завершення суцільної колективізації була введена система, за якою колгосп мусив спочатку розраховатися з державою за спущеним згори планом («перша заповідь», за виразом Й. Сталіна), а вже потім розподілити між працівниками те, що залишиться, за трудодні. Але плани, які були надані, були нереальними, і в результаті колгоспи не могли розраховуватися за трудодні. Це і зробило хліб на селі величезним дефіцитом. Колгоспники могли сподіватися тільки на те, що зберуть на присадибних ділянках – картоплю, городину тощо, і неохоче йшли працювати в колгоспі, не маючи впевненості, що їхня праця буде оплачена. Дефіцит хліба створювався сталінською політикою «підхльостування» (вираз Сталіна): попередній план, який вже був недосяжним, несподівано збільшувався, щоб мобілізувати на виконання попереднього плану. Це призводило до все більшого дефіциту хліба і, в кінцевому рахунку, до голоду.

Коли кажуть про голод 1932–1933 рр., необхідно розрізняти три різні типи голодування, кожен з яких, окрім схожих явищ, мав свої специфічні причини, риси та наслідки, різні за своїми масштабами. Голод у першій половині 1932 року був викликаний невиконанням плану заготівель з урожаю 1931 року і політикою Кремля щодо села у зв'язку з цим невиконанням. Той голод був припинений поверненням з портів частини зерна, яке передбачалося для експорту, а також закупкою зерна за кордоном. У третьому кварталі 1932 року голод повторився внаслідок невиконання плану заготівель

врожаю 1932 року. Необхідно підкреслити, що характер голоду в Україні до листопада 1932 року був такий самий, як і в інших хлібовиробних районах СРСР. **Голодну смерть під час голоду першого та другого типів слід розглядати як подію злочину проти людяності.**

Голод третього типу був викликаний конфіскацією хліба і будь-яких продуктів харчування, яка проводилася тільки в сільських районах України і Кубані. Ця конфіскація у листопаді–грудні 1932 року була частковою, а в січні 1933 року – повною. При цьому внаслідок заходів, організованих партійним та радянським керівництвом СРСР та УСРР, виїхати в пошуках продуктів або отримати їх ззовні було заборонено. Залишившись без продуктів харчування, селяни вмирали від голоду. З лютого 1933 року ця смерть набула масового характеру: з лютого по серпень в Україні від голоду загинули мільйони, а на Кубані – сотні тисяч селян. За даними демографічної статистики прямі втрати України від голоду 1932–1933 рр. становлять за одними даними 3-3,8 млн, а за іншими – 4-4,8 млн осіб. Масовий голод поєднувався із політичними репресіями проти інтелігенції та націонал-комуністів в 1933 р. і припиненням політики українізації. **Голодну смерть під час голоду третього типу та від політичних репресій слід розглядати як подію злочину проти людяності і злочину геноциду.**

Для встановлення факту злочину проти людяності та злочину геноциду в Україні і на Кубані необхідно розглянути події 1930–1933 років у сукупності. <...>

Смерть від голоду в період січня–жовтня 1932 р. – злочин проти людяності

Визначальним елементом для кваліфікації Голодомору 1932–1933 рр. як злочину проти людяності є доведення усвідомленості дій, спрямованих на «створення умов життя, зокрема, позбавлення доступу до продуктів харчування..., розрахованих на те, щоб знищити частину населення» (підпункт б п. 2 статті 7 РС МКС).

<...> План хлібозаготівель на 1930 рік вже був завищеним, але керівництво СРСР ще його збільшило з 440 до 490 млн пудів, і план 1930 року виконували вже навесні 1931 року, вивозячи усі запаси хлібу. Підвищений план так і не вдалося виконати, хоча зібрали 477 млн пудів хліба, на 127 млн пудів більше ніж 1929 р. План хлібозаготівель на 1931 рік, спущений з Кремля згідно зі сталінською політикою «підхльостування», знову значно перевищував можливості України – він складав 510 млн пудів. На кінець року план був виконаний на 79%. Для виконання «першої заповіді» – спочатку виконати план, а вже потім розрахуватися за трудові – в січні 1932 року за директивами Молотова почали вилучати хліб, що призвело до голоду в першій половині 1932 р. Внаслідок вилучення хліба декілька десятків тисяч селян в Україні загинули від голоду в цей період. Тільки у кінці квітня 1932 р. держава почала надавати продовольчу допомогу голодуючим.

«Перша заповідь» і «підхльостування» показували, що керівництво СРСР ставилося до села суто функціонально, тобто лише як до джерела хлібопостачання для прискорення індустріалізації. При цьому вироблена в колгоспах продукція вважалася такою ж державною власністю, що й продукція радгоспів. Проте працівники радгоспів отримували заробітну платню, а з працівниками колгоспів повинні були розраховуватися натурою за трудові. Оскільки весь хліб був зданий державі за планом і майже нічого не лишилося, колгоспники працювали задарма. За свідченням Косіора, половина колгоспів України не видала за трудові у 1931 році зовсім нічого [2-3].

Г. Петровський і В. Чубар у своїх листах Сталіну і Молотову на початку червня писали про голод на селі внаслідок неможливості виконання нереального плану і необхідність збільшення продовольчої допомоги. Відповіддю була роздратована реакція Сталіна і припинення ввозу продуктів в Україну. Незважаючи на прохання української партійної організації зменшити план хлібозаготівель на 1932 р., обнародування на III Всеукраїнській партійній конференції 6–7 липня промовистих фактів голоду і критики політики на селі, Молотов і Каганович примусили конференцію ухвалити спущений з Кремля нереальний план.

Обґрунтовуючи необхідність додаткової продовольчої допомоги, і Чубар, і Петровський у своїх листах писали про можливі крадіжки хліба нового врожаю. Чубар попереджав: *«Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуться масові крадіжки хліба. Те, що спостерігається тепер, — викопування посадженої картоплі, бурякових посадок, цибулі тощо — буде відтворене в набагато більших розмірах у період визрівання озимини, оскільки фондів харчування з відпущених ресурсів пізніше, ніж до 1 липня, не вистачить»* [4]. Про те ж саме написав Петровський: *«Допомогу треба надати ще й тому, що від голоду селяни зніматимуть незрілий хліб, і його багато може загинути даремно»* [5]. У відповідь Сталін з Кагановичем припинили продовольчу допомогу та ініціювали драконівський «закон про 5 колосків» — постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперативів та зміцнення соціалістичної власності», якою за розкрадання колгоспного і кооперативного майна передбачалася вища міра покарання із конфіскацією всього майна з можливістю заміни на термін ув'язнення не менше 10 років у випадку пом'якшувальних обставин.

Можна зробити висновок: сталінська політика на селі означала навмисне позбавлення колгоспників та одноосібників доступу до вирощеного ними хліба у випадку невиконання ними плану хлібозаготівель, що призвело до смерті від голоду частини населення. Ця частина населення була знищена внаслідок свідомої політики радянської держави. **Таким чином, смерть частини населення мала місце внаслідок свідомого позбавлення його доступу до продуктів харчування, що й становить собою подію злочину проти людяності.** Державна політика хлібозаготівель стосувалася всіх сільських районів СРСР, отже, цей висновок стосується всіх померлих від голоду на території СРСР в цей період.

Голодомор 1932–1933 років — злочин геноциду

Об'єкт злочину геноциду

Відповідно до Конвенції, під геноцидом розуміються певні *«дії, вчинені з наміром знищити, цілком або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку»*. Згідно з визначенням Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді під *«національною групою»* слід розуміти *«об'єднання людей, які мають стійкий правовий зв'язок, як то єдине громадянство та, відповідно, певні права та обов'язки»* [6].

Тлумачення «національної групи» дає підстави розглядати як **об'єкт злочину геноциду частину українського народу — сукупність жертв Голодомору та політичних репресій в Україні за період від листопада 1932 р. до серпня 1933 р. незалежно від етнічної, релігійної та інших ознак.**

Разом з тим, елемент знищення групи полягає також у *«знищенні значної частини конкретної групи ... частина групи має бути достатньо значною, щоб мати відповідний*

вплив на групу в цілому» [7]. Як свідчить практика діяльності міжнародних трибуналів, для кваліфікації злочину геноциду достатньо, щоб суб'єкт злочину мав умисел знищити суттєву частину групи. При визначенні того, яка частина групи є суттєвою, необхідно застосовувати як кількісні, так і якісні показники. Так, судова палата Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії в рішенні у справі Єлісіча (1999 р.) [8] наголосила:

«82. <...> Обрана мішенню частина групи може бути визначена як суттєва або через умисел завдати шкоди більшості групи, про яку йдеться, або найбільш показовим членам такої групи. <...> Геноцидний умисел, таким чином, може проявлятися у двох формах. Він може полягати у бажанні знищити дуже велику кількість членів групи, і в такому випадку він становитиме намір знищити групу en masse. Проте, він може полягати у бажанні знищити меншу кількість обраних осіб з огляду на наслідки їхнього зникнення для виживання цієї групи як такої».

Аналіз демографічної статистики, проведений українськими та зарубіжними дослідниками, показує, що прямі втрати українського народу внаслідок Голодомору 1932–1933 років складають, за одними даними, 3–3,8 млн осіб, за іншими – 4–4,8 млн осіб [9]. На період, що розглядається (листопад 1932 року – серпень 1933 року), припадає найбільша частина від загального числа померлих, оскільки в період січня–жовтня 1932 р. від голоду загинули десятки тисяч людей. У будь-якому випадку кількість загиблих від голоду в період, що розглядається, складає не менше ніж 10% (за іншими даними – 15%) від загальної кількості населення України. Ця частина українського народу є значною і може розглядатися як об'єкт злочину геноциду відповідно до Конвенції про геноцид 1948 р.

Слід підкреслити, що таємні постанови ЦК ВКП(б) від 14 та 15 грудня 1932 р. повністю змінили політику українізації і поклали відповідальність за продовольчу кризу разом із селянами на провідників «українізації», поклавши початок знищенню українських націонал-комуністів. Репресовані в цей період численні представники культурної, господарчої та політичної еліти мали велике значення для забезпечення розвитку українського народу. Тому в опис групи, окрім селян, загиблих від голоду, необхідно включити також всіх загиблих від політичних репресій.

За визначенням Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії у справі Боснія і Герцеговина проти Сербії і Чорногорії, «етнічна група» являє собою *«культурну, лінгвістичну або іншу явно виражену відмінність, притаманну меншині як всередині держави, так і поза її межами»* [10].

Таке тлумачення «етнічної групи» у порівнянні зі становищем українців, що мешкали на Кубані, і подіями 1932–1933 років дає підстави розглядати **українців Кубані як етнічну групу, яка стала об'єктом злочину геноциду**. На справедливості цього твердження вказують такі аргументи.

Політика українізації територій, де компактно проживали етнічні українці, була офіційною політикою СРСР. За Всесоюзним переписом 1926 р. на Кубані налічувалося 915 тис. українців, що складало 62% населення. Вони загалом зберегли свою мову і культуру: 729 тис. з них назвали рідною мовою українську. У деяких районах Кубані українців було 80% і навіть 90% [11], а загалом на Північному Кавказі проживало 3 106 тис. українців.

Політика українізації зустрічала підтримку українського населення Північного Кавказу. Число українських учнів, які навчалися в українських школах, зросло з 12% в 1928–1929 навчальних роках до 80% в 1931–1932 роках [12]. Культурно-освітня політика

будувалася під керівництвом народного комісаріату освіти УСРР і безпосередньо Миколи Скрипника й фінансувалася з державного бюджету УСРР [13]. Однак таємною постановою ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. політика українізації була припинена. Українське культурне життя на Кубані було репресоване: усі українські школи і книговидання переведені на російську мову, газети і журнали, що виходили українською мовою, були закриті, втім, як і багато інших культурних українських інституцій. Багато їхніх працівників було репресовано як ворогів радянської влади. Таємною постановою ЦК ВКП(б) від 15 грудня українізація припинялася також і в інших районах компактного проживання українців.

Склад злочину геноциду

Загалом, масова загибель від голоду мільйонів українських та сотень тисяч кубанських селян була спричинена такими діями партійно-радянсько-господарчої верхівки СРСР:

1. Навмисним насильницьким нав'язуванням нереального плану хлібозаготівель з урожаю 1932 р., незважаючи на протести українських керівників.

2. Ухваленням постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 року «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперативів та зміцнення соціалістичної власності» («Про 5 колосків»).

3. Директивою ЦК КП(б)У від 29 жовтня за ініціативою В. Молотова та телеграмою В. Молотова та М. Хатаєвича від 5 листопада про посилення репресій.

4. Прийняттям постанов ЦК КП(б)У від 18 та РНК УСРР від 20 листопада «Про заходи до посилення хлібозаготівель», підготовлених комісією В. Молотова, та постанов бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б), підготовлених комісією Л.Кагановича, якими наказувалося вилучати раніше розданий хліб та вводити штрафи натурою.

5. Створенням «трійок» та ОСО, яким надавалося право розглядати «хлібні» справи у прискореному порядку та застосовувати смертну кару.

6. Введення практики поставлення сіл і колгоспів «на чорну дошку» за ініціативою Л. Кагановича спочатку в Кубані (Постановою бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) від 4 листопада), а потім в Україні (Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 6 грудня).

7. Повальними обшуками садиб селян в грудні 1932 р. з метою знайти «розбазарений, розкрадений хліб» на підставі постанов від 18 та 20 листопада 1932 р., посиленням репресій за «хлібними» справами в Україні та на Кубані.

8. Ухваленням таємних постанов ЦК ВКП(б) від 14 та 15 грудня 1932 р. про посилення репресій проти «саботажників з партквитком у кишені» та припинення українізації в Кубані та інших регіонах компактного проживання українців у СРСР; цими постановами почалися репресії проти націонал-комуністів.

9. Депортаціями на північ більше ніж 62 тис. кубанських селян за «саботаж».

10. Рішенням ЦК КП(б)У про вилучення насінневих фондів від 29 грудня 1932 р., ухвалене під тиском Л. Кагановича.

11. Телеграмою Й. Сталіна від 1 січня 1933 року з вимогою здати хліб і погрозою репресій тим, хто цього не зробить.

12. Директивою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 22 січня, яка встановлювала блокаду голодуючих України та Кубані і вводила заградзагони на вокзалах та ґрунтових дорогах.

13. Урядовою постановою від 17 лютого 1933 р. за ініціативою М. Хатаєвича та П. Постишева, якою збір насіння провадився засобом хлібозаготівель із наданням частини зібраного тим, хто вилучав хліб.

14. Постановою ЦК КП(б) від 31 березня 1933 р., якою за ініціативою П. Постишева продовольча допомога надавалася тим, хто міг бути працездатним.

15. Політичним репресіям 1933 року проти інтелігенції та націонал-комуністів за ініціативою П. Постишева, кампанія проти «скрипниківщини».

16. Повним знищенням усіх етнічно-культурних форм існування українців на Кубані.

У сукупності перераховані дії означають **створення для вищеназваних груп таких життєвих умов, які розраховані на їхнє часткове фізичне знищення, що й становить склад злочину геноциду** (стаття II, п. «с» за Конвенцією). Можливо також довести, що ці дії були умисними. Тим самим одночасно буде доведено, що Голодомор 1932–1933 рр. є злочином проти людяності, оскільки за даних обставин **смерть значної частини населення мала місце внаслідок навмисного позбавлення її доступу до продуктів харчування** (підпункт «b» п. 1 статті 7 РС МКС).

Перебіг подій, які призвели до геноциду, коротко можна викласти таким чином. Після того, як нереальний план хлібозаготівель не був виконаний, Сталін поклав відповідальність за це на селян, які, на його думку, саботували збір врожаю, і на українських комуністів, які цьому потурали. Були прийняті партійні та урядові рішення, які вимагали повернути хліб, виплачений натурою за трудовні в рахунок майбутнього врожаю. Вони ж запроваджували натуральні штрафи і дозволяли проводити обшуки з метою вилучення вже розданого хліба, а також заохочували ДПУ до посилення політичних репресій за прискореними процедурами і використання смертної карі.

Повальні обшуки та інші каральні заходи бажаних результатів не дали, тому селяни отримали на початку 1933 року ультиматум вождя: вони здають хліб добровільно, або будуть жорстоко покарані. Для цього обшуки та натуральні штрафи поєднали в одну каральну акцію – у селян були вилучені усі продукти харчування. 22 січня 1933 р. була встановлена блокада, яка не пропускала селян в пошуках продуктів до більш благополучних районів. Це й призвело до масового голоду і смерті мільйонів людей на селі. Паралельно розвернулася кампанія політичних репресій проти національних комуністичних кадрів та інтелігенції, на яких також покладалася відповідальність за зрив плану хлібозаготівель. Їх оголосили ворогами народу. Українізацію припинили, а українське культурне життя в місцях компактного проживання українців фактично завмерло.

Цілеспрямована насильницька русифікація українців мала наслідком формальне зменшення їхньої чисельності: за переписом 1937 р. 3 млн громадян РСФСР назвали себе українцями (за переписом 1926 р. їх було 7,8 млн). З припиненням українізації молодші покоління українців втрачали можливість зберігати свою етнічну ідентичність. Таким чином, стосовно українців Кубані здійснювалась також **«насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу»** (пункт «е» статті II Конвенції).

Мотив злочину

Конвенція про геноцид не вимагає встановлення мотиву суб'єкту злочину. Разом з тим, воно може допомогти при визначенні злочинного умислу суб'єкту злочину.

Ключ до розуміння мотивів створення штучного Голодомору можна знайти в листі Сталіна Кагановичу від 11 серпня 1932 р. Наводимо відповідний фрагмент мовою оригіналу.

« [...] 3) Самое главное сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по партийной линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 5-ти райкомов высказались против плана хлебозаготовок, признав его нереальным. В других райкомах обстоит дело, как утверждают, не лучше. На что это похоже? Это не партия, а парламент, карикатура на парламент. Вместо того, чтобы руководить районами, Косиор все время лавировал между директивами ЦК ВКП и требованиями райкомов и вот — долавировался до ручки. Правильно говорил Ленин, что человек, не имеющий мужество пойти в нужный момент против течения, — не может быть настоящим большевистским руководителем. Плохо по линии советской. Чубарь — не руководитель. Плохо по линии ГПУ. Реденсу не по плечу руководить борьбой с контрреволюцией в такой большой и своеобразной республике, как Украина.

Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретается не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец — прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, против партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей.

Так дальше продолжаться не может.

Нужно:

а) взять из Украины Косиора и заменить его Вами с оставлением Вас секретарем ЦК ВКП(б);

б) вслед за этим перевести на Украину Балицкого на пост преда украинского ГПУ (или ПП Украины, так как должности преда ГПУ Украины, кажется, не существует) с оставлением его замом председателя ОГПУ, а Реденса сделать замом Балицкого по Украине;

в) через несколько месяцев после этого заменить Чубаря другим товарищем, скажем Гринько или кем-либо другим, а Чубаря сделать замом Молотова в Москве (Косиора можно сделать одним из секретарей ЦК ВКП);

г) Поставить себе целью превратить Украину в кратчайший срок в настоящую крепость СССР, в действительно образцовую республику. Денег на это не жалеть.

Без этих и подобных им мероприятий (хозяйственное и политическое укрепление Украины, в первую очередь — ее приграничных районов и т. п.), повторяю — мы можем потерять Украину».

Економічна і соціальна криза, яка охопила СРСР на початку 1932 р., загрожувала радянському режимові. Голод, викликаний розкуркулюванням, примусовою колективізацією, поганою організацією колгоспів та їхньою бідністю; безжалісне і безкінечне вилучення хліба для експорту, щоб оплачувати зовнішні борги, опір селян, які не бажали визнати «нове кріпосне право» і працювати без оплати; проблеми з індустріалізацією — все це породжувало сумніви компартії у правильності обраного шляху, приховану, а іноді і відкритую фронду. Економічна криза могла перетворитися на політичну.

Деякі російські урядовці — О. Смирнов, В. Толмачов, М. Ейсмонт, вважаючи, що Сталін несе відповідальність за провал хлібозаготівель, звинуватили його. 27 листопада 1932 р. Сталін скликав об'єднане засідання політбюро ЦК і президії ЦК ВКП(б),

на якому виступив проти групи Смирнова. Він заявив, що в колгоспи і радгоспи проникли антирадянські елементи для організації шкідництва і саботажу і що значна частина сільських комуністів неправильно ставиться до колгоспів і радгоспів. Сталін закликав застосувати примус, щоб викоренити саботаж і антирадянські явища і підкреслив: *«Було б нерозумно, якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»* [14].

Найбільшою загрозою для влади Сталіна, на його думку, була Україна. Він був явно стривожений опором українського політбюро ухваленню плану хлібозаготівель, прийняттю закону «про 5 колосків». Сталін боявся союзу «петлюрівців» і Пілсудського і підозрював українських комуністів у зв'язках з поляками. Характерно, що, написавши *«Самое главное сейчас Украина»*, він виділив курсивом слова «самое главное». Сталін найбільше боявся втратити Україну, яка за період українізації виростила власну національно налаштовану компартійно-радянську еліту (українці становили абсолютну більшість членів КП(б)У), домагалася приєднання до республіки території суміжних областей Росії та Білорусі, де українське населення переважало, вела там активну політику українізації і могла в умовах кризи скористатися своїми правами і заявити про вихід зі складу СРСР.

Політика українізації на кінець 20-х років вийшла далеко за межі, які було встановлено більшовиками. Українська національна свідомість до того часу набула загрозливих для єдності СРСР масштабів, Україна намагалася проводити самостійну політику, в тому числі й у міжнародних відносинах. Один з лідерів ЦК КП(б)У Володимир Затонський стверджував, що найперша мета українізації – зміцнення Української СРР як державного організму в рамках Союзу РСР [15]. Такий розвиток подій не міг влаштувати Сталіна та його прибічників. Якби процеси в Україні пішли у цьому напрямку, це вплинуло б на всі процеси в СРСР, оскільки Україна тоді була єдиною національною і державною одиницею, яка могла протистояти натиску Кремля. Тому Сталін пішов на війну з українським селом як соціальною опорою національного державного організму. Він вирішив завдати селу превентивного нищівного удару й ліквідувати загрозу для свого режиму. Як точно висловився Джеймс Мейс у 1982 році, *«Сталін бажав знищити український народ як політичний чинник і як соціальний організм»* [16]. Саме це було мотивом його злочину.

Кубань була другим, після України, і єдиним районом СРСР, де мешкало більше двох третин етнічних українців. Вона знаходилась під найбільшим впливом України (серед інших регіонів компактного проживання українців). Кубань була також осередком козацької вольниці, тому козаки були не меншими «улюбленцями» Сталіна, ніж українці. Вони були на вістрі репресій радянського режиму. Як і в Україні, тут був найбільший опір колективізації, тому Сталін не випадково вважав кубанських козаків серйозним джерелом загрози для своєї влади.

Умисел

Визначальним елементом для кваліфікації злочину геноциду відповідно до Конвенції про геноцид є наявність прямого умислу знищення членів відповідної групи в силу їхньої приналежності до неї. Дії, передбачені положеннями статті II Конвенції, чітко вимагають наявності певних суб'єктивних факторів, серед яких умисел, як необхідна складова злочину геноциду, є визначальним елементом кваліфікації злочину: *«дії, визначені*

у статті II, повинні бути вчинені з умислом знищити [захищену] групу цілком або її частину» [17].

Чи мав Сталін намір організувати штучний голод? У відповіді на це питання погляди вчених розділилися. Одна група дослідників вважає, що масовий голод почали навмисно організовувати ще 1930 року з метою зменшення життєздатності українського народу, перетворення його на рабів, які будуть покійно працювати в колгоспах і не зазіхатимуть на радянську владу. Друга група дослідників вважає, що політика Сталіна була злочинною, але пояснює виникнення голоду складною політичною ситуацією, бажанням модернізувати економіку, виплатою відсотків по зовнішніх кредитах. Ця група дослідників заперечує прямий умисел організації штучного голоду і не погоджується з кваліфікацією Голодомору 1932–1933 років як геноциду.

На нашу думку, сказати точно, чи мав Сталін заздалегідь розроблений план знищення частини українських селян через організацію штучного голоду, не можна. Тут доречно скористатися підходом дослідника голоду в СРСР Андреа Граціозі, який узагальнює різні пояснення причин Голодомору [18]. Тобто, він стверджує, що голод у третьому кварталі 1932 року був викликаний тими ж причинами, що й голод у першій половині 1931 року – невиконанням завищеного плану хлібозаготівель. А в жовтні 1932 р. Сталін прийняв рішення використати голод для знищення селян України і Кубані, які найбільше опиралися «новому кріпосному праву». Зокрема, усі дії компартійної верхівки СРСР, починаючи з жовтня 1932 р., свідчили про прямий умисел організації Голодомору і проведення політичних репресії проти тих, хто заважав цим планам.

Так, 22 жовтня 1932 р. Сталін надав комісіям Молотова і Кагановича надзвичайні повноваження щодо України і Кубані з метою виконання плану хлібозаготівель. Рішення, ухвалені партійними та радянськими органами за ініціативою цих комісій, свідчать про намір позбавити селян розданого ним за виконану роботу хліба та вилучити інше продовольство (м'ясо, картоплю) через повальні обшуки і натуральні штрафи. Запроваджувалися жорстокі покарання селян та місцевих функціонерів («саботажників з партквитком у кишені»), які роздавали голодним селянам хліб за трудовні. Сотні їх були розстріляні, тисячі заарештовані і засуджені.

Про намір знищити українську «фронду» і покласти на неї відповідальність за умисно організований голод, свідчать також плани ОДПУ та їхня реалізація. Наприкінці листопада 1932 р. Сталін відрядив до України особоуповноваженого ОДПУ Всеволода Балицького із завданням, викладеним в оперативному наказі по ДПУ УСРР № 1 від 5 грудня, де вказувалося, що в Україні існує *«організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки в колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок»*. Із цього робився висновок про *«безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом»*. Закінчувався наказ постановкою завдання: *«основне та головне завдання – нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля, та завдання рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи радянської влади та партії на селі»* [19]. В оперативному наказі № 2 від 13 лютого 1933 р. по ДПУ УСРР В. Балицький уже підбивав підсумки виконання наказу Сталіна: ударно-оперативна

група № 2 «викрила контрреволюційне повстанське підпілля на Україні, що охопило до 200 районів, близько 30 залізничних станцій і депо, ряд пунктів прикордонної смуги. В процесі ліквідації встановлений зв'язок з закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, "УВО", УНДО) і польським Головштабом» [20]. Тобто, ОДПУ надавалася готова стратегія викриття штучно організованих контрреволюційних організацій.

Усвідомлення Й. Сталіним, що «національна проблема, по своїй суті, це селянська проблема» [21], штовхало його на вирішення національної проблеми разом із селянською. Так, почав виконуватися план знищення національної політичної еліти, представники якої були звинувачені у змові із саботажниками-селянами (див. лист Сталіна до Кагановича від 11 серпня 1932 р.). Зокрема, 14 та 15 грудня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) схвалило дві таємні постанови, які запроваджували особливу національну політику відносно українців (інших етнічних груп це не стосувалося). Згідно з цими постановами відповідальність за продовольчу кризу покладалася не тільки на селян, а й на українську політичну еліту.

20 грудня 1932 р. за пропозицією Кагановича політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення домогтися росту поставок зерна, для чого 29 грудня був даний наказ здати всі колгоспні фонди, в тому числі насінневі. Це не можна кваліфікувати інакше, ніж умисне позбавлення селян останніх з належних їм запасів хліба.

1 січня 1933 р. було послано телеграму «вождя, вчителя і друга всіх селян», яка складалася з двох пунктів. Перший: ті, що добровільно здають державі «раніше розкрадений і прихований хліб», не репресуються. Другий: до тих, хто продовжує його приховувати, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання. Здавати вимагалось весь необлікований хліб. Якщо не здає – буде обшук. Знайдуть хліб – смертна кара або 10 років ув'язнення. Не знайдуть – заберуть у вигляді штрафу інше продовольство. Наслідком телеграми було поєднання обшуків з натуральним штрафуванням в єдину акцію. При цьому Сталін був поінформований про результати попередніх обшуків і знав: хліба у селян немає, план заготівель виконати неможливо. Це й був його «нищівний удар», який свідчить про умисел вилючити у селян продукти харчування з метою організації голоду.

Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 22 січня 1933 р. заборонила виїзд голодуючих в інші райони в пошуках хліба, що також необхідно розглядати як умисні дії з наміром позбавити голодуючих останніх можливостей знайти продукти харчування для своїх родин.

У свою чергу, політичні репресії 1933 року свідчили про намір знищити політичну та інтелектуальну еліту республіки.

В підсумку, намір знищити селян голодом демонструють слова другого секретаря ЦК КП(б)У Менделя Хатаєвича, виголошені ним у 1933 р.: «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут хазяїн. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система буде існувати завжди. Ми виграли війну!» [22].

Суб'єкт вчинення злочину

Головним організатором та ідеологом геноциду був особисто Йосиф Сталін. Троє його підручних – Лазар Каганович, В'ячеслав Молотов і Павло Постишев – були безпосередніми організаторами голодомору в Україні та на Кубані. Його здійснював також

партійно-державний апарат ВКП(б), КП(б)У і Північнокавказького крайкому ВКП(б) (Станіслав Косіор, Влас Чубар, Мендель Хатаєвич, Борис Шеболдаєв, Анастас Мікоян) та репресивно-каральні органи ОДПРУ та ДПУ УСРР (Всеволод Балицький, Генріх Ягода, Станіслав Реденс) і суди.

Безпосередніми виконавцями партійно-державних рішень щодо обшуків і вилучення хліба та іншого продовольства були тисячі місцевих активістів, членів комітетів незаможних селян.

Як це впливає з висновку Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді 1998 року – *«правопорушник вважається винним, оскільки він знав або мусив знати, що вчинені ним дії зруйнують, частково або повністю, групу»* [23] – Сталіна та його підручних слід вважати винними у геноциді. Вони знали про розміри врожаю, знали і розуміли наслідки вилучення продовольства і заборони виїзду селян з регіонів, охоплених голодом.

Наслідки Голодомору 1932–1933 років

Наслідки Голодомору 1932–1933 років в Україні жахливі, вони стосуються «і мертвих, і живих, і ненароджених» (Тарас Шевченко). Окрім мільйонів загиблих від голоду і ненароджених, що само по собі суттєво вплинуло на генофонд і розвиток українського народу, Голодомор боляче вдарив по тих, хто залишився живими. Він негативно вплинув на їхню соціальну та політичну активність, посіяв страх перед владою. Історична пам'ять і психологія тих, хто вижив у 1932–1933 роках, була скалічена згадками про людоїдство, про доноси на сусідів тощо. Ці трагічні події досі відображаються на психології їхніх нащадків.

Голодомор і знищення української інтелектуальної еліти, про які заборонялося знати до кінця вісімдесятих років ХХ ст., призвели до розриву поступовості в інтелектуальному розвитку українського народу, втрати ідентичності та спільних цінностей. Трагедія Голодомору мала наслідком також неусвідомлений комплекс меншовартості у великої кількості українців.

Постгеноцидне українське суспільство гостро потребує спокійної совісті, вивільнення від психологічних комплексів, свободи від страху. Це неможливо без публічного визнання Голодомору злочином, яке має бути здійснене на правовому рівні. Це є моральним обов'язком нації перед загиблими, це необхідно для утвердження історичної справедливості, укріплення імунної системи українського народу проти політичних репресій, насильства, невиправданого державного примусу.

Зазначимо також, що європейська спільнота наполягає на розслідуванні та засудженні злочинів тоталітарних режимів. У Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи 1481 (2006) «Необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів» стверджується, зокрема, таке:

«Падіння тоталітарних комуністичних режимів у Центральній та Східній Європі не завжди супроводжувалося міжнародним розслідуванням їхніх злочинів. Більше того, міжнародне співтовариство не притягнуло виконавців цих злочинів до суду, як це було з жахливими злочинами націонал-соціалізму (нацизму).

Відповідно, широкій громадськості майже невідомі злочини тоталітарних комуністичних режимів. У деяких країнах комуністичні партії легально існують та все ще активно діють, попри те, що інколи вони навіть не відмежувалися від злочинів, учинених у минулому тоталітарними комуністичними режимами.

Асамблея впевнена, що знання історії є однією з передумов запобігання подібним злочинам у майбутньому. До того ж, моральна оцінка й засудження вчинених злочинів мають велике значення для виховання молодих поколінь. Чітко визначене ставлення міжнародного співтовариства до минулого може стати орієнтиром на майбутнє.

Крім того, Асамблея впевнена, що жертви злочинів тоталітарних комуністичних режимів, які продовжують жити сьогодні, або їхні родини заслуговують на співчуття, розуміння й визнання їхніх страждань».

Можливості для правової кваліфікації Голодомору 1932–1933 років як геноциду

Ми довели, що голод в Україні 1932–1933 років має всі необхідні ознаки злочину проти людяності відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 року і злочину геноциду згідно з Конвенцією «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» 1948 року. Встановлені об'єкт, суб'єкт, подія і склад злочину геноциду, його мотив та прямий умисел. Але чи можна застосувати положення цих міжнародних договорів щодо подій в Україні 1932–1933 років і кваліфікувати згідно з цими договорами Голодомор 1932–1933 років як злочин проти людяності і злочин геноциду? Чи діє в даному випадку зворотна сила даних міжнародних договорів? Погляди правників розділилися. Існує дві аргументації, які призводять до взаємовиключних висновків, проте обидві виглядають несуперечливими.

Перша. Відповідно до частини 1 статті 7 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року: *«Нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національними законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання ніж те, що застосовувалося на час вчинення кримінального правопорушення».* Цей же фундаментальний принцип закріплений в першій частині статті 15 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. А другі частини цих же статей Конвенції і Пакту стверджують про можливість покарання за правопорушення, якщо на час його здійснення воно вважалось злочином «відповідно до загальних принципів права». Так, у другій частині статті 7 Конвенції 1950 року проголошується: *«Ця стаття не є перешкодою для судового розгляду, а також для покарання будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями».* З цього випливає можливість ретроспективної дії Конвенції про геноцид. Дійсно, сама Конвенція посилається на Резолюцію 96 (I) Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 р. «Злочин геноциду», в якій стверджується, що «геноцид, з точки зору міжнародного права, є злочином, який засуджується цивілізованим світом» [24]. Доказом можливості ретроспективної дії Конвенції є також рішення Верховного Суду Ізраїлю у справі Адольфа Ейхмана 1961–1962 рр. (це рішення є яскравим прикладом застосування зворотної сили закону [25]) та Консультативний висновок Міжнародного суду ООН від 28 травня 1951 року «Застереження до Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього». Верховний Суд Ізраїлю, зазначивши, що відмінність геноциду від злочинів проти людяності лише у наявності специфічного умислу, підтвердив, що Резолюція 96 (I) та Конвенція

1948 р. не створюють нового злочину, а закріплюють існуючий. Міжнародний суд ООН також ясно висловився з цього приводу: *«Принципи, на яких ґрунтується Конвенція [1948 р.], є принципами, визнаними цивілізованими націями як обов'язкові для держав навіть за відсутності будь-яких конвенційних положень»* [26]. Крім того, згідно з Конвенцією ООН про незастосування строків давності до воєнних злочинів та злочинів проти людяності 1968 р. злочин геноциду не має строку давності. Тобто строк давності, встановлений законом, не застосовується до судового переслідування та покарання за воєнні злочини та злочини проти людяності.

Друга аргументація заперечує можливість застосування Конвенції про геноцид щодо подій, які мало місце до набуття нею чинності. Взяті за Конвенцією ООН 1948 р. зобов'язання не застосовувати строків давності щодо злочинів проти людяності і, зокрема, геноциду не свідчать про зворотну дію у часі Конвенції 1948 р., а застосування другої частини статті 7 Конвенції та другої частини статті 15 Пакту є неможливим, оскільки міжнародним співтовариством на той момент такі дії ще не було визнано злочином. Крім того, згідно зі статтею 58 Конституції України *«ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення»*. Кримінальний кодекс УСРР 1927 року не відносив геноцид до кримінально караних діянь. Слова «геноцид» тоді не існувало, воно було запропоноване для вжитку автором Конвенції 1948 року Рафаїлом Лемкіним у 1944 році. Згідно з вимогою частини третьої статті 3 Кримінального кодексу України 2001 р. *«злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом»*. Частиною другою статті 4 КК України, яка регламентує чинність закону про кримінальну відповідальність у часі, злочинність і караність діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, який діяв на час вчинення цього діяння. Принцип заборони зворотної сили закону, який встановлює кримінальну відповідальність, є одним з фундаментальних принципів права. Цей принцип закріплений статтею 28 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, згідно з якою *«положення договору не є обов'язковими для учасника договору щодо будь-якої дії чи факту, які мали місце до дати набрання договором чинності для зазначеного учасника»* в тому випадку, *«якщо інший намір не впливає з договору або не встановлений в інший спосіб»*. Конвенція про геноцид 1948 року не містить положень щодо власної зворотної дії у часі, що не дає можливості застосувати її для визнання геноцидом дій, вчинених до набрання нею чинності. Отже, Конвенція 1948 року не може бути застосована для кваліфікації Голодомору 1932–1933 років як геноциду.

Можна зробити висновок, що питання про можливість ретроспективного застосування Конвенції про геноцид 1948 року залишається дискусійним [27]. Проте, судовий процес у справі Ейхмана показує, як можна пояснити цей парадокс – наявність двох взаємовиключних аргументацій. Верховний суд Ізраїлю зазначив, що в тих країнах, де принцип заборони зворотної сили закону включений до конституції чи кримінального кодексу, ретроспективне застосування його неможливе. Але це стосується не всіх країн. Наприклад, в Об'єднаному Королівстві такої заборони немає. Суд вирішив, що в Ізраїлі сфера застосування цього принципу така ж сама, як і у Великобританії [28]. Отже, якщо національна правова система дозволяє застосування зворотної сили закону, то ретроспективна дія Конвенції про геноцид може бути обґрунтована. На жаль, Конституція України в статті 58 жорстко закріплює принцип заборони зворотної сили закону, а її статті 9 та 151 презюмують відповідність міжнародних договорів Конституції.

В тій частині, в якій вони Конституції не відповідають, вони не діють. Таким чином, українські суди, на відміну від ізраїльських та британських, кваліфікувати як геноцид злочин, який відбувся до набуття чинності Конвенції про геноцид, не зможуть.

Проте, Конвенція завжди може бути використана для надання історичної оцінки певним подіям. Така оцінка була надана Верховною Радою України, яка, «визнаючи Голодомор 1932–1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей», прийняла Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Статтею 1 цього Закону його було визнано геноцидом Українського народу.

Голодомор 1932–1933 рр. був засуджений 64 країнами-членами ООН у спільній декларації від 7 листопада 2003 р., країнами-членами ОБСЄ у спільній декларації від 3 листопада 2007 року та ЮНЕСКО 1 листопада 2007 року у Резолюції щодо пам'яті жертв Голодомору в Україні в 1932–1933 роках.

Голодомор 1932–1933 років визнаний актом геноциду парламентами Австралії, Грузії, Еквадору, Естонії, Канади, Колумбії, Латвії, Литви, Мексики, Молдови, Парагваю, Перу, Польщі, Словаччини, Угорщини і Чеської Республіки.

3 липня 2008 року Парламентська Асамблея ОБСЄ прийняла резолюцію «Голодомор 1932–1933 років в Україні», в якій нагадала, що «правління тоталітарного сталінського режиму в колишньому СРСР супроводжувалося жахливими порушеннями прав людини, внаслідок чого права на життя були позбавлені мільйони людей» та «віддала данину пам'яті невинним життям мільйонів українців, що загинули під час Голодомору 1932–1933 років внаслідок масового голоду, викликаного жорстокими навмисними діями та політикою тоталітарного сталінського режиму». Парламентаріям було запропоновано вжити заходів відносно визнання Голодомору.

21 листопада 2007 року Президент Європарламенту Ханс-Герт Поттерінг зробив заяву, присвячену Голодомору в Україні 1932–1933 років. Він закликав пам'ятати про Голодомор і нагадав, що голод, який призвів до загибелі від голоду 4-6 млн українців, був цинічно і жорстоко спланований сталінським режимом. «Сьогодні ми знаємо, що голод, відомий як Голодомор, в дійсності був страшним злочином проти людяності», – зазначив Ханс-Герт Поттерінг. <...>

23 жовтня 2008 року Європейський Парламент ухвалив резолюцію щодо відзначення Голодомору 1932–1933 рр., якою визнав «Голодомор (штучний голод 1932–1933 років) жахливим злочином проти народу України та людяності» та рішуче засудив «ці дії, спрямовані проти українського селянства, які характеризувалися масовим знищенням і порушенням прав та свобод людини».

Вищенаведені факти свідчать про увагу світової спільноти до Голодомору 1932–1933 років і розуміння необхідності правової кваліфікації Голодомору як злочину проти людяності і злочину геноциду. Для цього можна було б змінити Конвенцію про геноцид 1948 року, додавши положення про ретроспективну дію Конвенції щодо подій, які відбулися з початку ХХ сторіччя. Злочини тоталітарних режимів у ХХ сторіччі, насамперед, комуністичного режиму в СРСР, потребують правової оцінки, засудження і покарання. Є й інші причини для внесення змін до Конвенції. Її вузькі рамки не відповідають бурхливим подіям другої половини ХХ сторіччя. Нагадаємо, що підписання Конвенції в існуючому вигляді було компромісом західних держав з СРСР, представник якого наполягав на виключенні з переліку жертв «політичних груп». Майже одразу після

ухвалення Конвенції науковці критикували її за це, а також за зосередженість на суто фізичному вимірі насильства.

Внутрішнє законодавство деяких країн пішло далі у визначенні геноциду. Так, кримінальний кодекс Франції 1991 року до груп, перерахованих у Конвенції, додає *«групу, визначену на підставі будь-якого іншого нормативного критерію»* [29]. У зв'язку з цим доречно згадати висловлювання автора Конвенції Рафаїла Лемкіна, який незадовго до її ухвалення зауважив, що *«взагалі кажучи, геноцид необов'язково означає негайне знищення цілої нації, виключно коли здійснені масові вбивства усіх представників народу. Цей термін скоріше позначає продуманий план різних дій, спрямованих на знищення суттєвих основ життя національних груп з метою зникнення цих груп як таких»* [30].

Інший підхід до здійснення правової кваліфікації Голодомору 1932–1933 років полягає у заснуванні спеціального Міжнародного трибуналу для правової кваліфікації голоду 1931–1933 рр. як злочину тоталітарного режиму СРСР (за аналогією з Міжнародним Нюрнберзьким трибуналом 1945 року, Міжнародним трибуналом для колишньої Югославії 1993 року та Міжнародним трибуналом по Руанді 1994 року). Цей підхід видається більш реалістичним, ніж внесення змін до Конвенції 1948 року. Створення Міжнародного трибуналу для правової кваліфікації голоду 1931–1933 рр. як злочину комуністичного режиму СРСР може бути ухвалене рішенням міждержавних організацій – ООН, Радою Європи, ОБСЄ.

Міжнародний трибунал, якби його було створено, мав би використати результати Комісії Конгресу США під керівництвом Джеймса Мейса із дослідження голоду 1932–1933 років в Україні, Міжнародної Комісії під керівництвом Джейкоба Сандберга з розслідування злочинів голоду 1932–1933 років в Україні, архівні документи та свідчення жертв і свідків Голодомору, зібрані за часи української незалежності.

Слід особливо підкреслити при цьому, що, хоча Російська Федерація є правонаступницею СРСР, Російська держава не є відповідальною за злочини тоталітарного комуністичного режиму СРСР. Вони не входять до переліку прав і обов'язків, які Російська Федерація унаследувала від СРСР. Не можна вчинити позов про відшкодування збитків неіснуючій державі. Крім того, російський народ був жертвою цих злочинів поряд з українським, казахським та іншими народами та соціальними й політичними групами і має так само кваліфікувати голод, колективізацію, знищення цілих соціальних груп – дворянства, козацтва тощо, як й інші народи колишнього СРСР. Зло повинне бути назване і покаране.

Загальні висновки

1. Смерть десятків тисяч людей від голоду в Україні в період січня–жовтня 1932 р. сталася внаслідок злочину проти людяності, організованого партійно-радянським керівництвом СРСР.

2. Смерть мільйонів людей в Україні від голоду і політичних репресій в період від листопада 1932 р. до серпня 1933 р. відповідає поняттю злочину геноциду, передбаченого Конвенцією ООН від 9 грудня 1948 року «Про попередження злочину геноциду та покарання за нього», передусім пункту «с» статті II *«навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її»*.

3. Смерть сотень тисяч людей на Кубані від голоду і політичних репресій в період від листопада 1932 р. до серпня 1933 р. відповідає поняттю злочину геноциду, передбаченому Конвенцією ООН від 9 грудня 1948 року в частині пункту «с» *«навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її»* та пункту «е» *«насильницька передача дітей з однієї людської групи до іншої»* статті II.

4. Голодомор став наслідком умисних системних дій тоталітарного радянського режиму, що знайшло історичне та документальне підтвердження, спрямованих на *«знищення українського народу як політичного фактора і як соціального організму»* (Джеймс Мейс).

5. Жахливі наслідки Голодомору 1932–1933 років потребують правової кваліфікації Голодомору як злочину тоталітарного комуністичного режиму СРСР.

6. Можливість застосування Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» 1948 року для правової кваліфікації Голодомору 1932–1933 років як злочину геноциду доводиться одними дослідниками і заперечується іншими. Це питання залишається остаточно невирішеним.

7. Для встановлення правової кваліфікації Голодомору як злочину пропонується також утворити Міжнародний трибунал для правової кваліфікації голоду 1932–1933 рр. як злочину тоталітарного режиму СРСР. Рішення про створення такого трибуналу могло би бути ухвалене міждержавними організаціями – ООН, Радою Європи, ОБСЄ.

- [1] Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933. Report to Congress Commission on the Ukrainian Famine. – Washington, 1988; Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933 // Oral History Project on the Ukrainian Famine in three volumes. – Washington, 1990; Максудова. Потери населения СССР. – Бенсон (Вермонт), 1989; Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993; Граціозі А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне: 1917–1933. – М., 2001; Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. и др. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. – М., 2001; Коммунизм. Террор. Человек. – К., 2003; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Док. и матер. в 5 т. – М., 1999–2006; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936. – М., 2001; Davies R. W., Wheatcroft St. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1921–1933. – Palgrave Macmillan, 2004; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990; Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – К., 1991; 33-й: голод. Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. – К., 1991; Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – Едмонтон-Київ, 1991; Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. – К., 1992; Чорна книга України: Зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе. – К., 1998; Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2000; Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К., 2002; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003; Український Голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив. – К., 2003; Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. – К., 2007; Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років

в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К., 2008; Кульчицкий С. В. Почему он нас уничтожил? – К., 2007; Кульчицкий С. В. Голодомор 1932–1933 pp. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2008.

- [2-3] Кульчицкий С. В. Голодомор 1932–1933 pp. як геноцид... – С. 183.
- [4] Командири великого голоду. – С. 209.
- [5] Там само. – С. 214.
- [6] Schabas William A., *Genocide in International Law. The Crime of Crimes* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), «Chapter 3. Groups protected by the Convention». (Quoted in Serbin, *The Ukrainian Famine of 1932–1933 and the UN Convention on Genocide*, P. 5).
- [7] *Id.* at 10 (emphasis added).
- [8] *Prosecutor v. Goran Jelusic, ICTY (Trial Chamber I), Case No. IT-95-10 «Breko», Judgement of 14 December 1999.*
- [9] Кульчицкий С. В. Голодомор 1932–1933 pp. як геноцид... – С. 396–415.
- [10] *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro); Summary of the Judgment of 26 February 2007, P. 9.*
- [11] <http://ukrsvit.kiev.ua/us/gazeta/statii.html.vatra2>
- [12] Кульчицкий С. В. Голодомор 1932–1933 pp. як геноцид... – С. 287–288.
- [13] Мейс Джеймс. Політичні причини Голодомору в Україні (1932–1933 pp.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. <http://maidan.org.ua/n/lib/1044901106>
- [14] Кульчицкий С. В. Голодомор 1932–1933 pp. як геноцид... – С. 264–265.
- [15] Мейс Джеймс. Політичні причини Голодомору в Україні (1932–1933 pp.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. <http://maidan.org.ua/n/lib/1044901106>
- [16] Кульчицкий С. В. Нищення для порятунку // Критика. – 2008. – № 3. – С. 15–17.
- [17] *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro); Summary of the Judgment of 26 February 2007, P. 9.*
- [18] Грациози А. Советский голод и украинский Голодомор. <http://www.strana-oz.ru/?numid=34&article=1406>
- [19] Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицкий: Особа, час оточення. – К., 2002. – С. 189.
- [20] Розсекречена пам'ять. – С. 511–512.
- [21] «Крестьянство представляет основную армию национального движения... без крестьянской армии не бывает и не может быть мощного национального движения. Это именно и имеют в виду, когда говорят, что национальный вопрос есть по сути дела вопрос крестьянский» (Сталин И. Вопросы ленинизма. – Изд. 2-е, доп. – М.-Л., 1930 (?) – С. 129.).
- [22] Махун С. Бійня на «літературному фронті» // Дзеркало тижня. – 2007. – № 45. – 24-30 листопада.
- [23] Цит. за працею: Портнов А. Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії // Україна модерна. – 2008. – Ч. 2 (13). – С. 99.
- [24] А/RES/96 (I).
- [25] Ейхман був викрадений ізраїльськими спецслужбами в Аргентині й засуджений за ізраїльськими законами про злочини проти єврейського народу під час Другої світової війни. Захист Ейхмана заявив протест, заснований на твердженні, що відправлення правосуддя судом Ізраїлю відносно злочинів, зроблених за межами Ізраїлю й до утворення цієї держави,

є порушенням міжнародного права. Верховний Суд апеляцію відхилив і залишив у силі рішення ізраїльського суду.

[26] CIJ, *Reserves à la Convention sur le Genocide, Avis consultatif*, CIJ Recueil 1951, P. 23.

[27] На нашу думку, ця дискусія є різновидом старого спору про пріоритетність природного та позитивного права.

[28] Мошенская Н. В. Проблема придания обратной силы Конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказания за него от 9 декабря 1948 года.

<http://www.genocide.ru/lib/moshenskaya/2-3.htm>

[29] Цит. за працею: Портнов А. Теорія геноциду перед викликом Голодомору // Критика, №5, 2008. – С.11–13.

[30] Raphael Lemkin's Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation – Analysis of Government – Proposals for Redress, (Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944), P. 79–95. www.preventgenocide.org

ДОДАТОК 5

ПЛАКАТИ

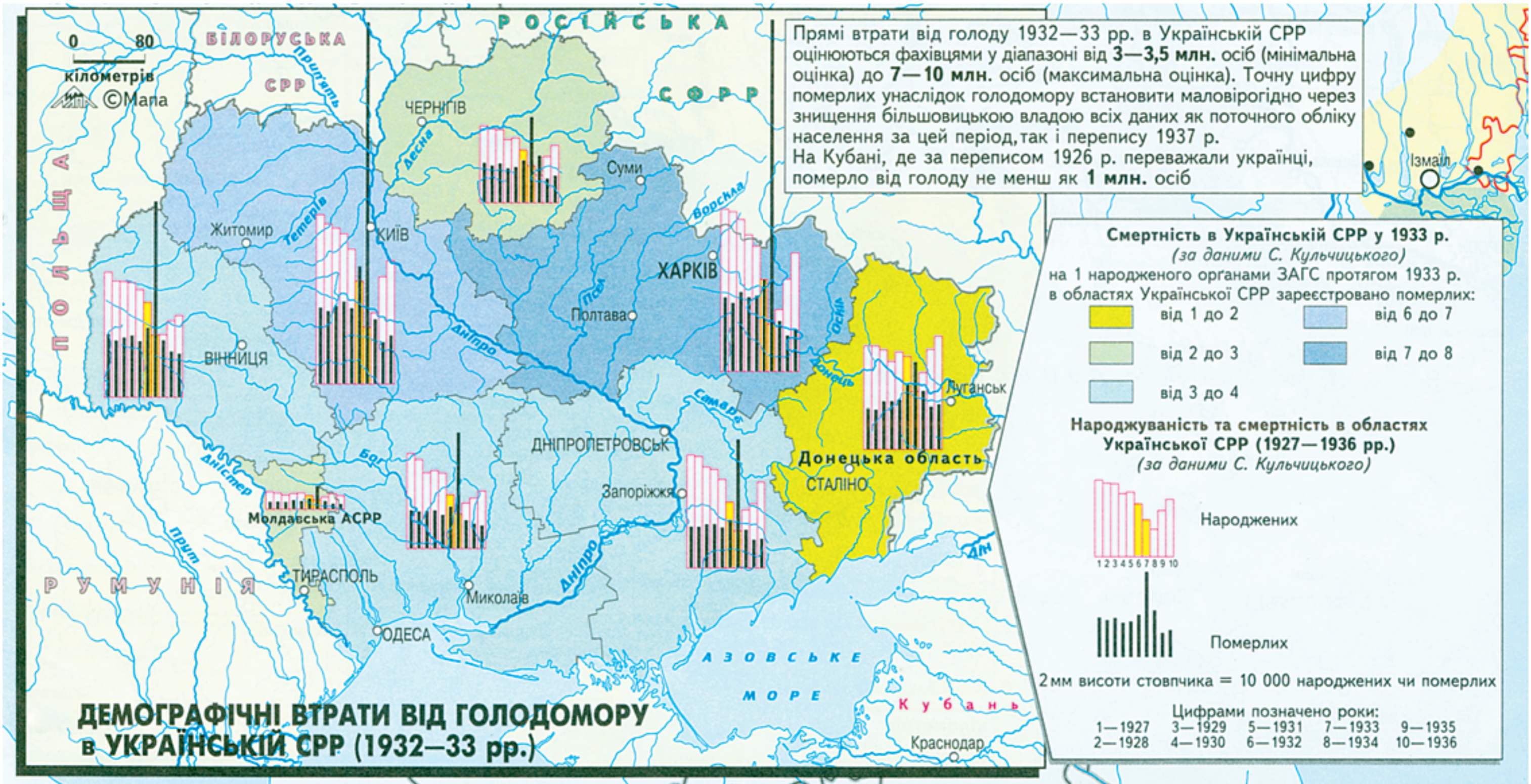

Ілюстрація 1. Радянський плакат.
Підпис: «Хлібний павук. Кулак-мироїд.
А мені яка справа до голодних?!».

Ілюстрація 2. Радянський плакат.
Підпис: «Знищимо кулака як клас».

ДОДАТОК 6

Порівняльні дані зросту та втрат населення із висновків Міжнародної комісії юристів, зроблених на підставі статистичних даних відображених у радянських переписах

Назва Держави, Республіки	Населення у млн дані СРСР за 1926 р.	Населення у млн дані СРСР за 1939 р.	Зріст населення млн чол.	(%) зріст населення
СРСР	147,028	170,557	+23,529	+16,0
РСФРР	77,791	99,591	+21,800	+28,0
Білорусь	4,739	5,275	+0,536	+11,2
Україна	31,195	28,111	-3,084	-9,9

Карта «Демографічні втрати від Голодомору» друкується за виданням Лоза Ю. Україна: історичний атлас для 10 класу. — К: видавництво «Мапа», 2000. — С. 14

ДОДАТОК 7

ФРАГМЕНТ З НАЦІОНАЛЬНОЇ КНИГИ ПАМ'ЯТІ
ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

НАЦІОНАЛЬНА **КНИГА ПАМ'ЯТІ** ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

вн.В.1.)
Заболотний Кирило, хлібороб, 1933 р., від голоду (свідчення Попович В.І.)
Костюк Леонід, хлібороб, 1933 р., від голоду (свідчення Попович В.І.)
Мацібора Клима, хлібороб, 1933 р., від голоду (свідчення Палуша Л.О.)
Мацібора Павло, хлібороб, 1933 р., від голоду (свідчення Палуша Л.О.)
Оковийський Григорій, хлібороб, 1933 р., від голоду (свідчення Палуша Л.О.)
Палуша Василь, хлібороб, 1933 р., від голоду (свідчення Палуша Л.О.)
Палуша Вустин Олексійович, хлібороб, 1933 р., від голоду (свідчення Палуша Л.О.)
Палуша Ганна, хлібороб, 1933 р., від голоду (свідчення Палуша Л.О.)
Палуша Ксенія Олексівна, хлібороб, 1933 р., від голоду (свідчення Палуша Л.О.)
Палуша Мартин, хлібороб, 1933 р., від голоду (свідчення Палуша Л.О.)
Палуша Олекса, хлібороб, 1933 р., від голоду (свідчення Палуша Л.О.)
Палуша Тетяна, хлібороб, 1933 р., від голоду (свідчення Палуша Л.О.)
Палуша Тихін, хлібороб, 1933 р., від голоду (свідчення Палуша Л.О.)
Палуша Фросина Олексівна, хлібороб, 1933 р., від голоду (свідчення Палуша Л.О.)
Семеновик Микола, хлібороб, 1933 р., від голоду (свідчення Заболотна Г.Ю.)
Тахо ненко Омелян, хлібороб, 1933 р., від голоду (свідчення Заболотна Г.Ю.)
Турчак Пилип, хлібороб, 1933 р., від голоду (свідчення Заболотна Г.Ю.)

С. КОШАРИНЦІ

Арсенчук Антоній Тимофійович, 5-7 р., 1933 р., зарізали сусідів і з'їли (свідок Арсенчук Григорій)
Арсенчук Андрій, 10 р., 1933 р., від голоду (свідок сусідка Бенковська Ганна)
Арсенчук Михайло, 25 р., 1933 р., від голоду (свідок Колдунівська Катерина)
Арсенчук Павло, 20 р., 1933 р., від голоду (свідок Колдунівська К.)
Балан Ахтерій, 70 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Балан Василь)
Бездітна Антоніна, 48 р., селянка, 1933 р., від голоду (свідок Бездітна Ядрійка)
Бездітна Фросина, 40 р., селянка, 1933 р., від голоду (свідок Бездітна Я.)
Бондар Садоким Іванович, 2 р., 1933 р., від голоду (свідок Плакській Параска Лаврентівна)
Бондар Сава Іванович, 4 р., 1933 р., від голоду (свідок Плакській П.Л.)
Будженко Григорій Харитонович, 54 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Токаренко Марія Якіна)
Будженко Демоній, 46 р., селянин, 1933 р., напився молока на полі травленого для скіриніє (свідок Будженко Ольга)
Вояк Настасія, 67 р., селянка, 1933 р., від голоду (свідок Кириченко Ядрійка)

Гонтарук Володимир, 49 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Гонтарук Михайло)
Гонтарук Аврам, 67 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Іванчук Ганна)
Гонтарук Ганна Арсентівна, 3 р., 1933 р., від голоду (свідок Шенчук Ларік)
Гонтарук Дарка, 68 р., селянка, 1933 р., від голоду (свідок Кшимоваська Килена)
Гонтарук Іван Дмитрович, 3 р., 1933 р., від голоду (свідок Коріненко Ніна)
Гонтарук Михайло, 70 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Кшимоваська К.)
Гонтарук Тодосій, 31 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Іванчук Ганна)
Гонтарук Фросина, 68 р., селянка, 1933 р., від голоду (свідок Іванчук Г.)
Гонтарук Христіна, 40 р., селянка, 1933 р., від голоду (свідок Чопко Віра Петрівна)
Гонтарук Яків, 49 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Будженко О.)
Грицик Григорій Костянтинівич, 12 р., 1933 р., з'їли (свідок Юхименко Палажка Олексівна)
Грицик Григорій Харитонович, селянин, 1933 р., від голоду (свідок Терінич Палажка)
Дармобиток Григорій, 68 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Чопко Надія)
Добрицький Милан, 69 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Будженко Ольга і Хайрук Галена)
Каритник Григорій, 65 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Чопко Надія)
Каритник Гаврило, 12 р., 1933 р., від голоду (свідок Чопко Н.)
Каритник Кирило, 15 р., 1933 р., від голоду (свідок Чопко Н.)
Каритник Килена, 60 р., селянка, 1933 р., від голоду (свідок Чопко Н.)
Кушнір Валентина, бл. 12 р., 1933 р., від голоду (свідок Бенковська Ганна)
Кушнір Ганна Мефодіївна, 25 р., селянка, 1933 р., від голоду (свідок Кушнір Іван Борисович)
Кушнір Ілько (йї чоловік), бл. 26 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Кушнір І.Б.)
Кушнір Лідія Ільківна, 3 р., 1933 р., від голоду (свідок Кушнір І.Б.)
Кушнір Олекса, 68 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Плакській П.Л.)
Кушнір Прохір Наумович, 6 р., 1933 р., від голоду (свідок Кушнір Настасія)
Кшимоваський Роман Михайлович, 8 р., 1933 р., від голоду (свідок Кшимоваський Леонтій)
Кшимоваський Никифор Михайлович, 10 р., хлопчик 1933 р., від голоду (свідок Кшимоваський Л.)
Кшимоваська Варвара Михайлівна, 49 р., селянка, 1933 р., від голоду (свідок Кшимоваський Л.)
Маланчик Марія, 10 р., 1933 р., від голоду (свідок Вояк Дрема)
Мамалига Варвара, 14 р., 1933 р., від голоду (свідок Грицик Ганна Павливна)
Мамалига Михайло Семенович, 76 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Кирі-

ченко Ядрійка)
Назаренко Григорій Захарович, 60 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Назаренко Наталка)
Назаренко Павло Іванович, 3 р., 1933 р., від голоду (свідок Пашцелова Марія)
Павліченко Настасія Омелянівна, 8 р., 1933 р., від голоду (свідок Токаренко Віра)
Паскаренко Ліферій, 74 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Паскаренко Марія)
Пашцелова Сава, 72 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Кшимоваський Л.)
Підборська Ганна Іванівна, 2 р., 1933 р., від голоду (свідок Арсенчук Григорій)
Підборська Іванівна (дочка), не було року 1933 р., від голоду (свідок Арсенчук Г.)
Підборський Іван Лаврентійович, 52 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Арсенчук Г.)
Підборський Дмитро Іванович, 3 р., 1933 р., від голоду (свідок Арсенчук Г.)
Підборський Дмитро Васильович, 4 р., 1933 р., від голоду (свідок Підборської Іван Васильович)
Підборський Міха Васильович, 1 р., 1933 р., від голоду (свідок Підборської І.В.)
Плакській Володимир Тодосійович, 5 р., 1933 р., від голоду (свідок Плакській Ліда Сергіївна)
Плакській Ганна Тодосіївна, 3 р., 1933 р., від голоду (свідок Плакській Л.С.)
Плакській Надія Тодосіївна, 2 р., 1933 р., від голоду (свідок Плакській Л.С.)
Плакській Костянтин, 68 р., селянин, 1933 р., все забрали і від голоду (свідок Шенць Валентина Федорівна)
Плакській Юхим Мойсейович, 73 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Грицик Матрона)
Покранок Роман Лаврентійович, 12 р., 1933 р., від голоду (свідок Плакській Параска)
Покущенко Апатій, 82 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Ковальчук Ларік)
Покущенко Гнат, 67 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Ковальчук Л.)
Поліщук Терентій Іванович, 40 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Дармобиток Параска)
Танасієнко Катерина Якіна, 4 р., 1933 р., від голоду (свідок Токаренко Марія Якіна)
Терінич Ілина, 47 р., селянка, 1933 р., від голоду (свідок Токаренко Ніна Юліянівна)
Терінич Михайло Іванович, 3 р., 1933 р., від голоду (свідок Терінич Семен Іванович)
Терінич Танасій, 36 р., селянин, 1933 р., від голоду (свідок Пашцелова Зіна Іванівна)
Токаренко Василь, 2 р., 1933 р., від голоду (свідок Токаренко Ніна Юліянівна)
Токаренко Ганна, 69 р., селянка, 1933 р., від голоду (свідок Токаренко Марія Якіна)
Токаренко Олекса, 60 р., селянин, 1933

1932-1933